

Tarihin Sonu'nu 30 Yıl Geçe!

Oral Ateş¹

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Öz

Soğuk Savaş yıllarının ardından önde gelen birçok siyaset bilimci dünyanın nereye gittiği hususunu “teorileştirme” görevini ele almaya başlamıştır. Bu çalışmalardan biri Francis Fukuyama tarafından ortaya atılan “Tarihin Sonu mu?” adlı teoridir. Varşova Paketi’nin geçerliliğini kaybetmeye başladığı bir dönemde ortaya atılan bu teori, dünya çapında tartışılmış, karşı teoriler geliştirilmiş, lehte ve aleyhte makaleler kaleme alınmıştır. Fukuyama ise makalesinde kaleme aldığı teorisini sonra çıkardığı kitabında bir kez daha değerlendirmiştir. “Tarihin Sonu mu?” tezi, genel anlamda “Batının zaferi” ile sonuçlanan tarihsel bir süreçten, liberalizmin zaferinden söz etmektedir. Fukuyama, Batı genelinde Amerika özelinde liberal demokrasiyle insanlığın ulaşabileceği en son noktaya ulaştığını, bundan sonra insanların yapacakları pek bir şey kalmadığını, liberalizmin çözemediği veya çözemeyeceği hiçbir meseleyi çözebilecek ideoloji olmadığını ve artık tarihin sonunun geldiğini iddia etmektedir. Teorinin üzerinden geçen 30 yıllık süreçte liberal demokrasinin bir dizi yaşanan özgürlükten eşitliğe, çevreden sağlığa, güvenlikten yoksulluğa, iç savaşlardan terör saldırılarına kadar tüm dünyanın sorunlarını çözemediği ve nihai sonun gelmediği görülmektedir. Bu çalışmada; Tarihin Sonu mu? teorisinin öne sürülmesinden günümüze kadar yaşadığımız süreçte teoriyle ilgili yapılan tartışmalar dünyada yaşanan önemli olaylarla beraber değerlendirilecektir. Fukuyama’nın öne sürdüğü gibi tarihin sonuna gelinip gelinmediği, liberalizmin toplum üyelerine maddi refah temin etme ve tüketim isteğini karşılama, eşi görülmemiş bir zenginlik yaratıp özgür insan modelini oluşturabilmesi ile Fukuyama’nın ileri sürdüğü iddiaların ne kadarının gerçekleştiğini de açıklayarak Fukuyama’nın ahlında neyi amaçladığı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, medeniyet, tarihin sonu, liberalizm, Francis Fukuyama

¹ Dr., İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Çankırı/Türkiye, E-posta: oralates@karatekin.edu.tr., <https://orcid.org/0000-0002-6197-0890>

MAKALE TÜRÜ

Derleme Makalesi

Başvuru Tarihi

10.03.2024

Kabul Tarihi

13.04.2024

doi: 10.57115/karefad.1450458

Atıf: Oral, A. (2024). Tarihin sonu'nu 30 yıl geçe! *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 105-120. <https://doi.org/10.57115/karefad.1450458>

Etik: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir.

30 Years Past The End of History!

Oral Ateş¹

Çankırı Karatekin University

Abstract

After the Cold War years, many prominent political experts began to take up the task of "theorizing" where the world was heading. One of these works is Francis Fukuyama's "The End of History? The End of History?" theory. This theory, which was put forward at a time when the Warsaw Pact was beginning to lose its validity, was discussed worldwide, counter-theories were developed, and articles were written for and against it. Meanwhile, Fukuyama re-evaluated the theory he had written in his article in his later book. The End of History? In general terms, his thesis speaks of a historical process resulting in the "triumph of the West" and the collapse of ideologies. Fukuyama claims that the West in general and liberal democracy in America in particular have reached the ultimate point that humanity can reach, that there is nothing left for people to do after that, that there is no ideology that can solve any problem that liberalism cannot or will not solve, and that the end of history has come. However, in the 30 years we have been living, it is seen that liberal democracy has not been able to solve the problems of the whole world, from freedom to equality, from environment to health, from security to poverty, from civil wars to terrorist attacks, and the final end has not come. In this study; The End of History? Theory will be evaluated together with the important events in the world. It will be analyzed whether the end of history has come, as Fukuyama suggests, and what Fukuyama actually aims by explaining how much of the claims put forward by Fukuyama have been realized with the ability of Liberalism to provide material welfare to the members of society and to meet the desire for consumption, to create unprecedented wealth and to create a free human model.

Keywords: Ideology, civilization, end of history, liberalism, Francis Fukuyama

¹ Dr., Faculty of Humanities and Social Sciences, History Department, Çankırı/Türkiye, E-mail: oralates@karatekin.edu.tr., <https://orcid.org/0000-0002-6197-0890>

ARTICLE TYPE	Received Date	Accepted Date
Review Article	03.10.2024	04.13.2024

Fransız aydınlanmasıyla kendini bulan “İdeoloji” kavramının, düşünce biliminden ziyade siyasal bir anlama doğru içerik kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu gelişmenin sebeplerini Aydınlanma Çağı filozoflarında bulmak mümkündür. İdeoloji kavramını yanlış bilinç olarak değerlendiren ve siyaset biliminin önemli konularından birisi yapan düşünür Karl Marx’tır. İdeoloji, başlangıçtaki “düşünce bilim” ve daha sonraları bir tür “yanılsama” ya da “yanlış bilinç” gibi adlandırmalardan farklı olarak, günümüze doğru “tarihin sonu” veya “ideolojinin sonu” gibi kavramlarla kendini göstermektedir. Bu süreç, Hegel’le başlayıp Alexandre Kojeve ile devam etmiş, daha sonra Daniel Bell’le birlikte 1960’larda yeniden gündeme gelmiş, zirve noktasına doğru tartışmaları beraberinde getirmesi ise 1989 yılında Francis Fukuyama ile olmuştur (Bell, 2000; Fukuyama, 1999; Hegel, 1953; Temirkaynak, 2008; Fukuyama, 1989).

Çalışmamıza konu olan “Tarihin Sonu mu?” tezinin sahibi Francis Fukuyama, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığında Ortadoğu politikaları uzmanı olarak görev yapmış, Japon asıllı bir Amerikan vatandaşıdır. Fukuyama, akademisyen ve dış politika uzmanı kimliğiyle ABD’de önemli düşünce kuruluşlarından biri olarak kabul edilen “Rand Corporation” kuruluşunda çalışmış ve istihbarat faaliyetleri ile ilgili birtakım görevlerde bulunmuştur (Sabaz, 2020).

“Tarihin Sonu mu?” tezinde genel olarak “Batının zaferi” ile sonuçlanan bir süreçten, dinlerin sosyal hayatı belirleyici özelliğinin sona ermeye başladığından, ideolojilerin çöküşünden bahsetmektedir. Geride ise liberalizm ve “özgür” insanın kalacağından, serbest piyasa, tüketim ve üretimin tamamıyla bireylerin arzularına göre şekilleneceğinden ve devletin kısıtlı olarak sadece bireylerin özgürce yaşaması için emniyet ve güvenlik görevi ile uğraşacağından söz etmektedir. Fukuyama’nın teorisine göre ideolojiler karşısında kazanan modern liberalizm olmuştur. Artık tarih yapacak meseleleri di’li geçmiş zamanda gösterecek özne mevcut değildir. Özetle artık tarih kalmamıştır. Batı ve liberalizm dışındaki ideolojiler ise dünyaya hitap edemeyecek, önlerinde sadece batı tarihini taklit etme seçeneği olacaktır (Fukuyama, 1999).

“Medeniyetler Çatışması” tezi ise, “Tarihin Sonu mu?” tezi ile ideoloji temelli çatışmaların bittiği konusunda örtüşse de Fukuyama’nın tezine karşı olarak çatışmaların medeniyet ve kültür farklılıkları üzerinden devam edeceğini ileri sürerek ortaya çıkmıştır. Amerikalı siyaset bilimci ve aynı zamanda Francis Fukuyama’nın hocası olan Samuel P. Huntington, 1993 yılında Fukuyama’nın tezine karşı yaptığı bir konuşmada; tarihte asıl olacakların bundan sonra yaşanacağını, dünyada medeniyetler savaşlarının meydana geleceğini ve bunun kaçınılmaz olduğunu vurgulayarak tehlikeli

bir uluslararası anarşi doğacağını ileri sürmüştür (Huntington, 1993; Fukuyama vd, 2003).²

Fukuyama'nın tezi üzerinden yaklaşık 30 yıl geçen dünyada; Körfez Krizi, Bosna Savaşı, 2011 yılından beri insanlık dramının tüm dünyanın gözü önünde yaşandığı Suriye iç savaşı ve halen tüm dünyanın seyirci olarak izlediği Rusya-Ukrayna ve İsrail-Filistin (Gazze) savaşları yaşanmaktadır. Bunların yanında endüstriyel sanayiye dayalı hayat tarzının yok ettiği göller, kirlittiği denizler, ulusal kültürlerin parçalanması veya bazı bölgelerde etnik milliyetçilik hareketlerinin canlanması, göçmen krizleri ve bunun gibi çözüm bulamayan pek çok sorunun var oluşu hiçbir şeyin sonunun gelmediğini gözler önüne sermektedir.

Günümüzde -ister buna “Tarihin Sonu mu?” tezinin iddia ettiği “Yeni Dünya Düzeni”, ya da “Medeniyetler Çatışması” denilsin- dünya toplumları, bu düzenin yarattığı sağlıktan çevreye, güvenlikten ekonomiye, bir dizi sorunlarla, eskisinden daha çok uğraşmak durumunda kalmaktadır. Gelişmemiş toplumların ve yoksul grupların daha çok ezildiği düzen olarak gösterilen bu düzensizliğin, “Tarihin Sonu” veya “İdeolojilerin Sonu” gibi kavramlarla değişen koşullara göre yeniden değerlendirilmesi şiddetle gerekmektedir (Sarı, 2010). Yapılması gereken değerlendirmeler küresel sorunların çözümüne “gerçekçi” ve “kalıcı” katkılar sunmalıdır. Günümüz dünyası bu düzensizliği ve tüketim kirliliğini kaldıramamakta, kendi güzelliklerini bir bir yok etmektedir.

Tarihin Sonu Mu? Tezi Üzerine

1989 yılının yaz aylarında Francis Fukuyama “The National Interest” isimli muhafazakâr bir ABD dergisinde “Tarihin Sonu mu?” başlıklı bir makale yayımlamıştır (Bertram vd., 2006). Makalede, Sovyetler Birliği'nde meydana gelen olayların sosyalizmi hayata geçirme yönündeki özel bir çabanın bozgununu ve sosyalist düşüncenin çöküşünü göstermediğini, her ikisinin de ötesinde bu olayların insanlığın sosyal ve siyasi evriminin bitişini, yani tarihin sonunu işaret ettiğini belirtmiştir. Doğuda yıkılan şeyin, liberalizmin en son uygulanabilir alternatifi olan toplumsal sistemler olduğuna dikkat çekmiştir (Bertram vd., 2006).

Fukuyama evrensel düzeyde düşüncelerini aktarırken, geçmişe yönelik dikkate alınması gereken olgunun, dünyada otoriter rejimlerin yaşadığı krizler ve sonrasında liberal demokrasilerin yayılması olduğunu dile getirmiştir. Bu düşüncesini kanıtlamak maksadıyla birkaç argüman öne sürerek sayısal bilgiler vermektedir: “1790 yılında var olan demokrasi rejimi ile yönetilen ülke sayısı üç iken, 1900 yılında 13, 1919'da 27 ve 1990 yılında

² Samuel P.Huntington, Harvard Üniversitesi John M. Olin Stratejik Araştırma Enstitüsü Müdürü ve İdare İlmi Kürsüsü Başkanıdır.

62 olmuştur” ifadelerini dile getiren Fukuyama’ya göre, bu artış devamlılık arz etmeyeceğinden liberal demokrasilerin yayılmasındaki ana sebebin iktisadi ve ekonomik unsurlar olduğunu ifade etmektedir. Fukuyama, ekonomik gelişim seviyesi ile istikrarlı liberal demokrasiler arasında oldukça kuvvetli bir ilişki olduğunu belirtmektedir (Gözlü, 2011, s. 103).

Fukuyama’nın sayısal bilgilerin yanında diğer argümanları ise, ilk olarak liberalizm dışında hiçbir sisteme entelektüellerin destek olmadığı ve önemli herhangi bir toplumsal hareketin içerisinde böylesi bir alternatifin bulunmadığıdır. O fundamentalizmi ve milliyetçiliği bir alternatif olma özelliğinden yoksun olarak görmektedir. Liberalizme alternatif olarak gösterilen faşizm ve komünizmi destekleyen toplumların yenildiğini, bunu da liberalizmin zaferi olarak görmektedir. İkinci olarak; toplumların üyelerine maddi refah temin etme ve güvenlik sağlama konusunda liberalizm rakiplerini geride bırakarak başarı sağladığını, Sovyet sisteminin çökmesini ise toplumun tüketim isteğini karşılamada yetersiz kalmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Liberalizmin ise eşi görülmemiş bir maddi zenginlik yaratabildiğini uygulamada gösterdiğini belirtmektedir. Son olarak da insanların diğer insanlar tarafından “kabul görme” gereksinimi olduğunu öne sürmektedir. Fukuyama daha sonra yazdığı makalelerle tezini genişletmiştir. Kaleme aldığı makaleleri kitap haline getirerek 1992 yılının baharında okurlarıyla buluşturmuştur (Fukuyama, 1992).

Fukuyama, 1999 yılının yazında ilk makalesinin yayımlanışının onuncu yılında, “Yayımlanışının 10. Yılında Tarihin Sonu’nun Neresindeyiz?” adlı bir makale kaleme almıştır. Eleştirmenlerinin tarihin tamamlandığı fikrine tekrar bakmasını ve inkâr etmesini istediklerini belirten Fukuyama, geçen on yıl süresince gerek dünya siyasetinde, gerekse küresel ekonomide olup biten olaylardan hiçbirinin, daha önce ulaştığı sonucu tartışabilecek bir durum yaratmadığına ve yanlış olduğunu göstermediğine dikkat çekmiştir. Liberal ekonomi ve pazar ekonomisinin modern toplumlar için sürdürülebilir tek imkân olduğunu yinelemiştir (Fukuyama vd., 2003).

Fukuyama’nın ilk makalesi üzerine kaleme aldığı bir yazısında Pierre Hassner³, Fukuyama’nın makalesinin çekiciliğinin, çok cesur fikirleri öne sürmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Konuyu ele alırken yirminci yüzyılda gelişen siyasi olaylarla, on dokuzuncu yüzyılın felsefi yaklaşım biçimlerini konusunda yaptığı seçimleri sürpriz olarak yorumlamıştır. Yirminci yüzyılın deneyimini liberal demokrasinin ve tüketim kültürünün zaferine indirgemesi, öte yandan çoklukla on sekizinci yüzyıl aydınlanma dönemi için açıklamasını Hegel’e dayandırarak yapması, açıklamasını sonlandırırken de Nietzsche’nin “son insan” hayaletini örnek olarak

³ Merkezi Paris’te bulunan Foundation Nationale Politiques Science (Ulusal Siyaset Bilim Vakfı) müdürüdür.

kullanmasını olağandışı bir yaklaşım olarak görmüştür (Fukuyama vd., 2003).

Fukuyama'ya Eleştiriler ve Tarihin Sonu'nu 30 Yıl Geççe Üzerine

Fukuyama'nın makale ve kitabı incelendiğinde yöneltelen eleştiriler genelde şu şekilde ifade edilebilir.: Fukuyama'nın ilk makalesinde öne çıkan konular teknolojik gelişim ve maddi zenginliğin sağlanması için toplumsal sınıf farklılaşmasıyken, kitabında her insanın diğerlerince birey olarak kabul görmesine yönelik ruhsal ihtiyacı öne çıkardığı görülmektedir. Makalesinde Batının zaferinden kaynaklanan sevinci vurgularken, 1992 yılında çıkardığı kitabında biraz daha endişeli bir anlatıma sahip olduğu ifade edilebilir. Çünkü kitabında kapitalizmin liberal demokratik şeklinin, ekonomik yeterlilik ve sosyal boyutta kabul görmesine yönelik şüpheli ifadeler sergilemiştir. Singapur modeline atıfta bulunarak kapitalizmin otoriter biçimlerinin daha üretken olduğuna değinmiştir. Fukuyama'nın tarihin sona erdiği ve yeniden başlayabileceği şeklindeki çelişik önerilerinde özetlenen şüphelerin ilk makale ve kitabında yer verdiği tezlere gölge düşürdüğü gözlemlenebilmektedir. Joseph McCarney⁴ yayınladığı bir makalesinde Fukuyama'nın çelişkilere düştüğünden şu cümlelerle bahsetmektedir:

“Fukuyama'nın kitabının ne bu ne de herhangi bir tarihin sonu teziyle uzlaşması mümkün olan formülleştirmeler içerir. Kitap ilerledikçe bunlar önem kazandıkları için kitabın son bölümünde aşağıdaki sonuç Fukuyama tarafından dile getirilmektedir; “Hiçbir rejim ya da sosyoekonomik sistem herkesi her zaman tatmin edemez. Buna liberal demokraside dâhildir... Bu yüzden, durumdan memnun olmayanların tarihi yeniden başlatma olasılığı her zaman mümkündür”(Bertram vd., 2006, s. 31-33).

Görüldüğü üzere Fukuyama ikili cevaplar vererek kendiyile çelişmektedir. Liberal demokrasi ile sağlanan eşitlik düzeyi tamamen gerçek bir eşitlik düzeyi değildir. Daha fazla kabul görme arzusunda olanlar için de sorun teşkil eder. Fukuyama'nın bakış açısıyla evrensel olarak Liberal demokrasinin tarihin son yönetim biçimi olamayacağı ifade edilebilir.

McCarney'in diğer bir eleştirdiği konu ise Fukuyama'nın bahsettiği “tanınma arzusu” temasıdır. Tanınma arzusunun, Batının siyaset felsefesi kadar eski olduğunu ve bu konuyu ilk Platon'un canlı ruhun canlı kısmı ya da görünümü dediği “*thymos*” vasıtasıyla dile getirdiğini belirtmiştir. Daha sonra ise Machiavelli, Hobbes, Hegel ve Nietzsche gibi düşünürler tarafından farklı biçimlerde ele alındığını ifade ederek Fukuyama'nın bu konuda ilk başvurduğu kaynağın Alexandre Kojeve'nin önemli bir rol oynayan Hegel

⁴ The Real World of Ideology (1980) ve Social Theory and The Crisis of Marxism (1990) kitaplarının yazarıdır.

yorumu olduğundan bahsederek eleştirmektedir (Bertram vd., 2006). Şöyle ki “Tarihin Sonu” kavramı Hegel tarafından kullanılsa da yaygın olarak kullanılan ve bilinen bu kavramın Alexandre Kojeve’ye ait olduğudur. Hegel’in yorumuna göre, köleler ve efendi arasındaki karşıtlık ve çekişmeler çözümlendiğinde tarihin sonu gelmiştir. A. Kojeve’ye göre ise toplumun varlığı, tarihin itici gücü olan efendi-köle çekişmelerini hızlandırır ve böylece tarih bu çekişmenin çözümlenmesiyle son bulur, yani tarih sona erer. Kojeve ye göre insanın tanınma arzusu da insanoğlunun toplum halinde yaşamasının bir şartı ve gelişiminin destekleyici gücü olmaktadır. Başkaları tarafından tanınmanın veya kabul görmenin tanımı ise başkaları tarafından arzulanmayı arzulanmanın tarihidir. Kısaca insanlık tarihidir (Kojeve, 1980; Kızılyürek, 2011).⁵ Francis Fukuyama’nın 1989’da iddia ettiği “tarihin sonu” savının kaynağını A. Kojeve’n Hegel okumalarında bulduğu ifade edilebilir.

Frank Furedi⁶ ise, Fukuyama’nın hem Batı’nın ideolojik tükenmişliğini hem de kendi çıkarları için dünyanın geri kalanına hükmetme isteğini sürekli dile getirdiğini belirtmektedir. Fukuyama’nın zafer iddiasının altında tarihsel karamsarlık yattığı ve bu durumun onu Spengler’in Decline of The West’inden (Batının çöküşü) Bell’in The End of Ideology’sine (İdeolojinin Sonu) oradan da günümüzdeki postmodernizm modasına kadar uzanan soncu yazım geleneğinin içinde yer almaya ittiği düşünülmektedir.

⁵ A. Kojeve, 1930’dan itibaren “Hegel Felsefesine Giriş” başlığı altında Paris’te birçok konferans vermiştir. Bu konferanslarında Efendi-Köle Diyalektiği’ni yani *Tanınma* mücadelesini içeren ve yaşam ile ölüm arasında devam eden süreci savaş alanı olarak gördüğünü ifade eden bir metafor olarak kullanmıştır. Kojev özetle şu ifadeleri dile getirmiştir: İnsanın arzu ve özlemlerini hayvanlarınkinden ayıran özellik, insanın isteklerinin maddi olmayan bir nesneye yönelmesidir. Aslında, insanda arzunun nesnesi özlemin kendisidir. Örneğin, sevilme özlemi olarak aşk, özlemin özlemidir. Karşılıklı tanınma arzusu ise değerlerimin başkaları tarafından kabul görmesi anlamına gelir. Özgür bir kişi olarak kabul görmek istiyorum. Fakat insanlar karşılıklı olarak birbirlerini yok etmemek için birilerinin tanınmaya ulaşmadan diğerlerini tanıması şarttır. Hayatını tehlikeye atmamak için diğerini tanıyan şahsiyet artık tanınmadan yoksun biridir, yani bir köledir. Bu durum, toplumların Köleler ve Efendilerden oluşmasına yol açmıştır. Yani, insanlar insan olma sürecinde *Köle* ve *Efendi* olarak ayrılmış ve insanlaşmanın aşamalarından geçip tarihe girdiklerinde artık bu iki özellikten birini taşıyorlardır. Yani, tarih, Efendi-Köle diyalektiğinin bir aşamasıdır. Bu aşama, tanınma hakkının evrensel bir olgu olarak yaygınlık kazanmasıyla tamamlandığında insanlık da tarihte son bulacaktır. Fakat insan bilimi olarak tarihin evrensel bir değer olması için bu sürecin mutlaka tamamlanması gerekmektedir. Efendi-Köle aşamasında kaldığımız sürece tarihin, evrensel bir bilim olduğu söylenemez. O yüzden tarih ancak bittiğinde, yani, karşılıklı tanınmanın evrensel olarak hayata geçmesiyle evrensel bir bilim olarak var olabilir ki bu da “tarihin sonu” demektir.

⁶ İngiltere Kent Üniversitesi’nde emekli bir sosyoloji profesörüdür. Korku sosyolojisi, eğitim, terapi kültürü, ebeveynlik ve bilgi sosyolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmaktadır.

Furedi bu karamsarlığı, kapitalizmin insanlığın gelişimine artık bir katkısının olamayacağını fark eden, ama onun yerine de bir alternatif koyamayan kapitalizm yandaşlarının duyduğu endişenin ifade edilmesi olarak görmektedir. Furedi'nin eleştirdiği başka bir konu ise “eşit kabul görme” imkânının sağlandığı Batı ile tarihe takılıp kalmış üçüncü dünya arasında düşündüğü farkı Batının dünyanın geri kalanına şiddet uygulamasını haklı göstermek amacıyla kullandığı yönündedir (Bertram vd., 2006). Geçtiğimiz birkaç yıl öncesine kadar, Batının uluslararası alanda bizzat Irak, Afganistan ve Suriye'ye müdahalelerinde “sözde” barış ve demokrasi götürmek için yaptığı şiddeti meşru göstermek maksadıyla bu yönde söylemleri bulunmaktadır. Nabi Avcı⁷ bu teorinin, uluslararası politika diline “Yeni Dünya Düzeni” kavramıyla yumuşatılarak nötr bir kılığa sokulmak istenen Amerika hakimiyetinden başka bir şey olmadığını vurgulamış ve bu yaklaşımla Batının amacının Irak halkının başına gelenlerden anlaşılabilirliğini belirtmiştir (Fukuyama vd., 2003).

Fukuyama'nın tezine karşı din konusunda da eleştiriler bulunmaktadır. Fukuyama kitabında, İslamı diğer kültürlerden ayıran şeyin, demokrasinin temel ilkelerinden biri olan dinsel hoşgörüyü kabul etmeyen tek sistem oluşuna değinmiştir. Batı toplumunda devletlerin dine hizmet etmekten ziyade, dinsel hoşgörü ve çoğunluğu benimsemesinin İslam ile uyumadığını, dahası devletin sadece bir dini kabul ederek, vatandaşlarına karşı katı bir tutum göstermesinin, yaygın bilinenin aksine dinin toplum üzerindeki etkisini azalttığını ve bir o kadar dinden soğumalarına neden olduğunu belirtmiştir (Fukuyama, 1999). Fukuyama'nın İslamın bu özelliğini ve dünyada çok sayıda insan tarafından benimsenmesini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Fakat ona göre İslam liberalizme bir alternatif değildir. Çünkü İslam, yalnızca kabul gördüğü devletlerde gücünü artırabilir. Evrensel bir yanı bulursa da getireceği dünya düzeninin benimsenmesi inanç boyutundan başka bir şey değildir (Ceylan, 2006).

Diğer bir eleştiri ise İslamın liberalizm karşısında bir alternatif olabileceği iddiasıdır. İslamın, 11 Eylül olayları öncesinde de liberal demokrasi karşısında bir alternatif olduğu görüşünün kuvvet kazandığı söylenebilir. Bu kapsamda yapılan eleştiriler, dünya nüfusunun büyük bir bölümünün Müslüman oluşuna ve dünya tarihini bu toplumların şekillendirdiğine, liberalizmin kamusal alana yansıyan özelliğiyle ekonomik yönünün ayrı değerlendirilmesine ve İslamın özünde demokrasiyi dışlamadığına ilişkindir. O zaman demokrasiyi reddetmeyen İslam'ın, dünya nüfusunun önemli bir bölümü tarafından kabul edildiği de dikkate alındığında gelecek kuşaklarda İslami değerlerin Müslüman olmayan ülkelerde bile geçerli olabileceği düşünülmektedir (Fukuyama vd., 2003).

⁷ Kültür ve Turizm Bakanlığı görevini 2016-2017 yılları arasında sürdürmüştür. Bu görevinden önce 2013-2016 yılları arasında Millî Eğitim Bakanı olarak yer almıştır. Akademisyen ve yazardır.

Yukarıda sunduğumuz eleştirilerle beraber İslamı başka bir açıdan değerlendirdiğimizde; Fukuyama, “Tarihin Sonu mu?” tezini Batının zaferine ve liberalizmin faşizm ve komünizme karşı üstünlüğüne dayandırmıştır. Komünizm öncelikle Rusya ve Çekoslovakya gibi Hristiyan ülkelerde başarı sağlamış, faşizm ise Hristiyan Almanya ve İtalya’da görülmüştür. Komünizm ve faşizmin Müslüman olan ülkelerde zaten başarı sağlayamadığı, benimsenmediği bilinmektedir. Müslüman nüfusun dünya nüfusunun yaklaşık %20’sini oluşturduğu ve hızla arttığı (Ceylan, 2006) göz önüne alındığında Müslümanların gelecekte-belki de Müslüman Türklerin-“Tarihin sonu” ile ilgili söz sahibi olacağı ifade edilebilir.

Şaban H. Çalış⁸, Fukuyama’nın ilk makalesini yazdığı 1989 yılından itibaren 12 yıllık bir süreci ele aldığı makalesinde, Fukuyama’nın 11 Eylül olaylarından sonra ne demek istediğini açığa çıkardığını şu cümleleriyle ifade etmiştir. “*Özellikle 11 Eylül olaylarından sonra serdettiği görüşler ve tavırlarla kesinlik göstermiştir ki o bir modernist, en iyimser yorumla Amerika modeli ulus devletleri yüceltmeye çalışan, Pentagonun kontrollünde işleyen bir dünya sisteminin savunucusu, hatta bir liberal falan değil düpedüz, başka yerlerde de not edildiği gibi, şeytanın avukatı, yeni muhafazakâr, en iyi tanımla Hegel/Kojeve gölgesinde duran bir ideologdur.*” (Fukuyama vd., 2003, s. 281). Fukuyama’nın Amerikan toplumunun değerlerinin korunması için çaba harcayan, bilim ve teknolojinin de bu doğrultuyu işaret ettiğini tüm dünyaya dayatmaya çalıştığına dikkat çekmiştir.

Fukuyama’nın ilk kez “Tarihin Sonu mu?” tezini öne sürdüğünden beri yaklaşık 30 yıl geçmiştir. Dünya toplumlarında güvenlik, özgürlük ve eşitlik gibi konular her geçen gün daha kötüye gitmektedir. Bunun sebebi ise çok açıktır. Batılı sözde liberal ülkelerin çoğu emperyalizmin meşruiyetine inanmış ve dünya coğrafyasının değişik bölgelerinde askeri güç uygulamaktan da çekinmeyerek sömürgeci olmuştur, olmaya da devam etmektedir. Müdahale etmeyi planladığı bölgelerde önce terör örgütlerini (DEAŞ, PKK/YPG gibi) desteklemekte, sonra onlarla mücadele ediyormuş gibi yaparak çıkarlarına göre hareket etmektedir. Bir anlamda Yeni Dünya Düzeni kurulmaktadır. Bu devletlerin kendi çıkarlarına göre sömürge edilen bölgelerin tüm kaynaklarını yağmaladıkları ve insani değerlere saygıdan uzak bir şekilde politika yürüttükleri ifade edilebilir. Günümüz dünyasında bu politikalarının meşruiyetini uluslararası hukuk kurallarına aykırı biçimde sömürge edilen yerlere demokrasi, eşitlik, özgürlük -adına ne dersiniz deyin-götürmek için yaptığı söylenmektedir. Uygulamaları idealist değil, katı biçimde realisttir. En yakın örneği 2011 yılından beri insanlık dramı yaşanan ve hiçbir devletin/kurumun/örgütün -sözüm ona görevi barışı koruma ve

⁸ Prof. Dr. Şaban Halis Çalış, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanıdır.

kollama olan Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve diğer sivil toplum kuruluşlarının- “özde” müdahil olamadığı Suriye ve arkasından son günlerde yaşadığımız masum çocukların başta olmak üzere öldürüldüğü Gazze’dir.

Fukuyama, 1989 yılında “barış tüm dünyaya gelecek” dedikten iki yıl sonra Ortadoğu’da 200 bin masum insanın öldüğü Körfez Savaşı patlak vermiştir. Balkanlarda katliamlarla ve kadınlara tecavüz edilmesiyle adı tarihe yazılan, 250 bin insanın hayatına mal olan bir Bosna Savaşı yaşanmıştır. Bunların yanı sıra Kafkasya’da Çeçenistan’a yapılan imha hareketi, Filistin olayları ve daha nice diğerleri devam etmektedir. Fukuyama’nın dediği tarihin sonuna ulaşılabilmesi için tüm dünyada güvenlik, adalet ve insanlığın anladığı şekilde özgürlük problemlerinin çözülmesi gerekmektedir.

Dünya, 2019 yılının sonunda Çin’de görülmeye başlayan coronavirüs (Covid-19) salgını ile 2022 yılına kadar yoğun bir mücadele vermiştir ve düşük yoğunlukta olsa da mücadeleye hâlen devam etmektedir. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre 30 Nisan 2020 tarihi itibarıyla dünyada 3.059,642 kişi hastalığa yakalanmış, ABD’de 61.700 kişi dünyada ise toplam 211.028 kişi hayatını kaybetmiştir (WHO, 2020). Bu süreçte öncelikle ABD’nin, vatandaşlarının sağlığını korumada ve sunduğu sağlık hizmetlerinde yetersiz kaldığı, sağlık malzemesi konusunda ihtiyacı karşılayamadığı tüm dünya tarafından izlenmiştir (BBC, 2020). Fukuyama’nın tezinde iddia ettiği gibi Batı toplumlarında görülen ve örnek teşkil eden liberalizmin, “toplumların üyelerine maddi refah temin etme ve tüketim isteğini karşılama, eşi görülmemiş bir maddi zenginlik yaratması” görüşü, sağlık gibi hayati öneme haiz bir konunun uygulamasında dahi yetersiz kaldığı görülmüştür.

İslâmın, Fukuyama’nın zafer ilan ettiği Batı’nın mevcut liberalizme- Yeni Dünya Düzeni- bir alternatif oluşturabilecek güçte olabileceği ifade edilebilir. Küresel bir salgın haline gelen ve tüm dünyanın mücadele ettiği coronavirüs hastalığı hakkında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın 28 Nisan 2020 tarihinde yaptığı konuşmasında:

“Gücünü inancımızdan alan sabrımızla, milli birliğimizle, gelişmiş yerli üretim altyapımızla, örnek dayanışmamızla gösterdiğimiz fedakârlığın neticelerini almaya başlıyoruz.... Bugüne kadar 55 farklı ülkeye salgınla mücadele amaçlı malzeme desteği verdik. Dünyanın dört bir yanındaki dost ve kardeş toplumlara umut olduk, mücadele azimlerini kamçıladık. Gelişmiş ülkelerin dahi Türkiye’den destek istedikleri bir dönemde elimizdeki imkânları Balkanlar’dan Afrika’ya kadar geniş bir coğrafyadaki dostlarımıza açmakta tereddüt etmedik. Son olarak Amerika Birleşik Devletleri’ne maske, yüz koruyucu, siperlik, göz koruyucu, N95 maske, tulum ve dezenfektan oluşan tıbbi yardım malzemelerini de yarın gönderiyoruz.”(T.C Cumhurbaşkanlığı, 2020) cümleleriyle ifadelerini tüm

dünyaya duyurmuştur. Yapılan bu yardımlarla Türkiye, İslam dini inancına göre tüm dünyaya zor zamanlarda yardımlaşmanın önemini vurgulamıştır.

Fukuyama'nın "Tarihin Sonu mu?" tezi, Fukuyama'nın hocası olan Samuel P. Huntington tarafından 1993 yılında medeniyetlerin çatışması teziyle karşılanmıştır. Huntington'un itiraz ettiği şey dünyada tarihin yok olmadığı ve dünya üzerindeki medeniyet potansiyellerinin her an harekete geçerek yaşanılan dünya düzeni içerisinde tarihsel bir değişime neden olabilecek olmasıdır (Fukuyama vd., 2003). Huntington, iddiasında toplumlar arasındaki yeni mücadele alanının kaynağı olarak medeniyetleri esas almaktadır. O uluslararası alanda yaşanabilecek olayları "medeniyetlerin çatışması" olarak ifade etmektedir. Bu süreçte medeniyet kimliğinin artarak önemli hale geleceğini ve dünyada belirli medeniyetler arasındaki ilişkilerle şekilleneceğini öne sürmektedir (Kumru, 2018).

Hungtinton'un tezi kısaca şöyledir; medeniyetler arasında köklü farklılıklar vardır, bu farklılıklar 7 veya 8 sınıfa ayrılmaktadır (Fukuyama vd., 2003). Küreselleşmenin bir sonucu olarak medeniyetler arasındaki ilişki daha fazla olacaktır ve sonuç olarak medeniyetler çatışacaktır. Hungtinton tezinde, Batılı olmayan birçok ülkedeki elitlerin Batıyı örnek almalarının, genelde Batı özeldir Amerikan kültür, tüketim alışkanlığı ve âdetlerinin toplumlarda yaygınlaşmasının eş zamanlı olarak gerçekleştiğine dikkat çekmektedir (Kumru, 2018). Hungtinton'nun da ifadelerinin Batı merkezli olduğu görülmektedir.

Fukuyama, Hungtinton'un tezine karşılık kaleme aldığı makalesinde; *"Hungtinton dünyanın, tek bir sisteme doğru ilerlemediğini ama dünya çapında bir çatışmanın yeni fay hatlarını yaratan altı ile yedi büyük kültürel topluluğun, birbirine doğru yöndeşmeksizin bir arada var olduğu bir "medeniyetler şoku" tuzağına yakalandığı fikrini savundu. Batı medeniyetinin bizzat varlığına alenen karşıt aşırı İslami gruplarca gerçekleştirilen dünya kapitalizmini kalbinden vuran saldırılar üzerine gözlemciler Hungtinton'un benim "tarihin sonu" tasavvurum üzerine serdetmiş olduğu "şok" tezine sarahaten öncelik tanıdılar. Sonuç olarak yine de ben haklı olduğumu düşünüyorum"* ifadeleriyle değerlendirmede bulunmuştur (Fukuyama vd., 2003). Bu iki görüşün sahibinin de aynı gelenekten gelen ve Batı medeniyetini önceleyen kişiler olduğu unutulmamalıdır. Hatta Yahudi-Hristiyan geleneklerini öven ortak noktaları da olduğu bilinmektedir. Tezleri karşıt görüş gibi dursa da tarihsel süreçte son 30 yıla baktığımızda iki tezin de aynı amaca hizmet ettiğini, ABD'nin dünya hâkimiyetini öncelediğini söyleyebiliriz.

Huntington ve Fukuyama'nın karşıt görüşleri ortaya çıkışından günümüze doğru yaşanılan savaşlar ve ardından ülkelerin yeniden inşa edilmesi süreçleriyle karmaşık bir hal almıştır. Huntington'un medeniyetler çatışmalarına dayalı yeni dünya düzeninin oluşması, Fukuyama'nın ise Batı

odaklı devlet inşası, bu iki teorisyenin de ileri sürdüğü liberal demokratik yönetim anlayışının egemenliğini ve kendini diğerlerinden ayıran Batının üstün olma düşüncesini sürdürmeye yönelik düşünceleri olarak aynı paydada buluştukları söylenebilir (Öz, 2008).

Fukuyama “tarihin sonu” tezinden 30 yıl sonra yayınladığı “Liberalizm ve Hoşnutsuzlukları” isimli yeni kitabını bir reçete gibi dünyaya sunuyor (Fukuyama, 2022). Kitapta önceki ifadelerindeki gibi keskin bir tavır koymak yerine daha temkinli ifadelerle liberazmin aşırı sağ tarafından tehdit altında olduğunu hatta aşırı sağın tüm insanlığı tehdit ettiğini belirtiyor (Tzampaz, 2022). Bunu da liberal demokrasiyi benimseyerek yönetilen ABD, Türkiye, Polonya, Brezilya gibi ülkelerde son yıllarda iktidara gelenlerin aşırı sağ milliyetçi politikalar izlediklerinden bahsederek yaptıkları uygulamalarla bağımsız medya ve bağımsız yargı sistemi gibi liberal demokrasinin güçlü kurumlarına zarar verdiklerini ileri sürüyor. Hatta Donald Trump dönemindeki uygulamaları örnek göstererek ABD’nin liberal demokrasiyi uygulayan dünyaya hâkim güç olarak görülmesine zarar verdiğini belirtiyor (Gündüz, 2023). Biraz daha özele inerek de Donald Trump ve Vladimir Putin gibi liderlerin tehdidine karşı da ABD’deki demokratların iktidar olmasındaki önemi vurguluyor. Fukuyama sanki bu kitabında da Amerikan siyasetine zemin hazırlıyor gibi duruyor. Fukuyama bu kitabıyla da ilk tezinden 30 yıl sonra yine tezini güncelliyor ve liberalizmin son nokta olduğunu yineliyor. Sadece tehdit algısı farklılaşıyor. Nihayetinde vurgulamak istediği şeyin, liberal emperyalist ABD’yi tüm dünyaya öncelemek arzusu olduğu anlaşılıyor.

Ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru Ukrayna-Rusya Savaşı, Çin’in küresel bir rakip olarak varlığını iyice hissettirmesi, Amerika’nın Soğuk Savaş sonrası uyguladığı güvenlik politikalarını Avrupa merkezli olmaktan ziyade Asya merkezli hale getirdiği görülmektedir. Obama döneminde uygulamaya konulan ABD’nin Avrupa ve Ortadoğu’daki askeri varlığının azaltılması ve Asya’ya bu anlamda ağırlık verme stratejisi, Çin’in etrafında yeni müttefiklerin katılımı ve mevcut müttefiklerin güçlendirilmesi yoluyla oluşturulan ittifak ağının kurulmasını esas almaktadır (Kösebalan, 2024). Fukuyama’nın Batıyı öncelediği bu teorisi de son dönemdeki ABD politikalarıyla örtüşmediği ifade edilebilir.

Etik Bildirim ve Etik Kurul Kararı

Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.

Sonuç

Fukuyama'nın Soğuk Savaş yıllarının bitimine dayandırarak oluşturduğu "Tarihin Sonu mu?" tezinin üzerinden yaklaşık 30 yıl geçmiştir. Tezini dayandırdığı ve zaferini ilan ettiği Liberalizmi benimseyen Batı eksensiz ülkelerin barışı yaydığı, toplumlarının üyelerine maddi refah temin ettiği ve tüketim isteklerini karşıladığı gibi konuların yakın dünya tarihi göz önüne alındığında gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. "Yeni Dünya Düzeni" adı verilen bu sistemde gelişmemiş toplumların ve yoksulların daha çok ezildiği ve düzensizliğin arttığı Körfez Krizi, Bosna Savaşı, Suriye olayları, Rusya-Ukrayna, İsrail-Filistin olayları ve Gazze Savaşı, en son yaşadığımız koronavirüs salgınıyla gözler önüne serilmektedir. Son dönemde ABD'nin Rusya ve Çin'i hedef alan yeni güvenlik politikaları da Fukuyama'nın teziyle çelişmektedir.

Teknolojinin devamlı ilerlediği ve kültürel değerlerin değişmekte olduğu dünyamızda hiçbir zihniyetin ve ideolojinin baki olmadığı görülmektedir. Aksi bir durum insanı insan yapan değerlere aykırıdır. Gelecekte insanlığın ulaştığı "özgür" insan modelini çok daha ileriye taşıyacak bir akım yaratılması ve özgürlüğü başka bir şekilde tanımlanması mümkündür. Bugünün "Z" kuşağı çocukları ya da daha sonraki kuşaklar bugünün değişmezlerinin yarın nasıl değişeceğini bilgisi ve yorumlamalarıyla, keşfettiği kavramlarla ifade edebilecektir.

Fukuyama, tezini Liberalizmin faşizm ve komünizme karşı üstünlüğüne dayandırmaktadır. İslamı bir alternatif olma yolunda görmediği anlaşılmaktadır. Onun Batıyı önceleyen ifadelerinde İslâm karşıtlığı da görülmektedir. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Huntington ve Fukuyama, Batı medeniyetinin üstünlüğünü dile getirerek kendi içindeki çatışma ve huzursuzluklarını gizlemek için İslâm ülkelerini ortaya çıkan terör ve huzursuzlukların merkezi olarak göstermektedir. Müslümanların dünya nüfusunun beşte birine sahip olduğu ve nüfusunun da hızla arttığı göz önüne alınarak gelecekte İslami değerlerin Müslüman olmayan ülkelerde benimsemesi durumunda, Müslümanlar-belki de Müslüman Türklerin "Tarihin sonu" ile ilgili söz sahibi olabileceği de ifade edilebilir.

Fukuyama "Tarihin Sonu mu?" tezinin üzerinden yaklaşık 30 yıl geçmesine rağmen halen tezini savunurken, yakın tarihte ve günümüzde yaşanan olaylara nasıl bakıyor? Yoksa Batının amaçlarına uygun, işine gelen olayları mı seçiyor? Ya da Batılı olmayan toplumlar suistimal mi ediliyor? Bizce Fukuyama bilinçli olarak tarihi şekillendirme ve Batının hâkimiyetiyle tarihe son verme çabası içerisinde hareket ediyor. İnsanoğlu, Fukuyama'nın dediğinin aksine halen en iyiyi keşfetmemiş görünüyor.

Geçmişte ve yakın tarihimizde yaşanan olaylara baktığımızda insanlar, devletler hep bir rekabet ve çekişme içinde olmuştur. Uluslararası ilişkilerin doğasında her zaman bir sürtüşme vardır. Ülkeler çıkarlarına göre

hareket eder, güçlendikçe gücünü göstermek ister, karşısındaki rakiplerine üstünlük kurmak ister. Hobbes'un dediği gibi “*İnsan insanın kurdudur.*” Bu yüzden dünya döndükçe son insanın hiçbir zaman olmayacağını, tarihin sonunun da gelmeyeceğini ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- BBC News Türkçe (2020). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya/52200598>
- Bell, D. (2000). *The End of Ideology* (K. Delibaş Çev.). Harvard University Pres.
- Bertram, C., Chitty A., McCarney, J., Füredi, F., Elliot, G., Graham, K., Casal P., Bidet, J. & Callinicos A. (2006). *Tarihin Sonu mu?* (Chitty A. Ed.) (Kurtul K. Çev.). İmge Kitabevi.
- Ceylan Ş. Ş. (2006). Francis Fukuyama ve Tarihin Sonu Tezi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(10), 233-252. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/1402/makaleler/5/10/arastirmax-francis-fukuyama-tarihin-sonu-tezi.pdf>.
- Dünya Sağlık Örgütü (WHO) (2020). *Dünya Koronavirüs Hastalık Durum Tablosu*. <https://covid19.who.int/>
- Fukuyama F. (1992). *The End of History and The Last Man*. Hamish Hamilton, Londra, Basic Books.
- Fukuyama F. (1999). *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (Dicleli Z. Çev.). Vadi Yayınları.
- Fukuyama F. (1989). The end of history? *The National Interest*. 16, 3-18. <https://www.jstor.org/stable/24027184?seq=1>
- Fukuyama F. (2003). *Tarihin Sonu mu?* Francis Fukuyama vd. (Aydın C. Çev.), (Aydın M, Özensel E Ed.). Vadi Yayınları.
- Fukuyama F. (2022). *Liberalizm and Its Discontents*. London: Profile Books.
- Gözlü, A. (2011). *Kıbrıs eskiçağı ve jeopolitiği [The geopolitics of Cyprus at ancient age]* (Tez No: 656177) [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi] Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Gündüz, K. (2023). Fukuyama'nın Tarihin Sonu Liberal Demokrasi İddiası ve Liberalizme Giden Yolda Devlet İnşası. *Universal Journal of History and Culture*, 5(2), 179-198.
- Hegel, G.W. F. (1953). *Reason in History: A General Introduction to the Philosophy of History*. (Trans. by Robert S. Hartman), New York: The Library of Liberal Arts.
- Huntington S. P. (1993). The clash of civilization? *Foreign Affairs*. 72(3), 22-49.
- Kızılyürek N. (2024). *Tarihin Sonu ve Efendi Köle Diyalektiği*. <https://www.yeniduzen.com/tarihin-sonu-ve-efendi-kole-diyalektiği-18478h.htm>.

- Kojeve A. (1980). *Introduction to the Reading of Hegel: Lectures on the Phenomenology of Spirit*. (Bloom, A. Ed.) (Nichols, H. by Trans.) Cornell University Pres.
- Kösebalan, H. (2024). <https://www.perspektif.online/ukrayna-krizi-ve-degisen-kuresel-stratejik-dengeler-2/>
- Kumru, Ç. (2018). Huntington'un medeniyetler çatışması üzerine değerlendirmeler. *Ulakbilge Dergisi*. <https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1524257206.pdf>. DOI: 10.7816/ulakbilge-06-24-03
- Öz, İ. (2008). Fukayama ve Huntington'da islam. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 157-162. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/32114>.
- Sabaz, H. (2023). *Tarihin sonu tezi liberal ülkelerin küreselleşmesi*, SDAM (Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi). <http://www.sdam.org.tr>.
- Sarı M. A. (2010). Tarihin mi sonu yoksa ideolojilerin mi? *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Felsefe Bölümü Dergisi*, 14, 61-84.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı (2020). www.tccb.org.tr. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/119182/kabine-toplantisinin-ardindan-yaptiklari-konusma>
- Temirkaynak, M. (2008). *Yanlıı bilinç'ten son'a giden yolda ideolojinin serüveni [An analysis of the sociological contexts of the discourse of the end of ideology and history]* (Tez No: 219873) [Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi] Yükseköğretim kurulu başkanlığı Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>
- Tzampaz, S. (2022). Fukuyama'nın yeni kitabı "Liberalizm ve Hoşnutsuzlukları" üzerine: Hani tarihin sonu gelmişti? *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 8(17), 376-385.

Etik Bildirim ve Etik Kurul Kararı

Yazarlar, bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. Bu çalışma için etik kurul iznine gerek yoktur.